

Bibliai ősök, rejtélyes népek és tájak – őstörténeti motívumok Ady Endre költészetében és publicisztikájában

Klima László

őstörténész (régész-nyelvész), ny. tudományos főmunkatárs
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bevezetés

Napjainkban új erőre kapott a tudományban és a közéletben immár két évszázada zajló vita: hunok avagy finnugorok vagyunk-e mi magyarok? Az elmúlt negyedszázadban a régészet és a genetika is egyre több adat birtokában képes válaszolni erre a kérdésre. A régészek megtalálták a honfoglalás előtti etelközi, valamint a korábbi dél-uráli–nyugat-szibériai szállásokhoz köthető tárgyi emlékeket. Megerősítették és saját adataik alapján pontosították a magyar őstörténetről kialakított nyelvészeti–történeti modellt. A genetikai eredmények a honfoglaló népesség egyes összetételére szolgáltatott bizonyítékokat. A honfoglalókkal közös genetikai elemek a mai dél-uráli török nyelvű (baskírok, tatárok) és nyugat-szibériai finnugor nyelvű (vogulok) népek körében is fellelhetők. Ugyanakkor ezek a genetikai szálak évezredekkel korábbi, Szibéria keleti részén élt embercsoportokkal is kapcsolatot mutatnak. Ezek az adatok nem támogatják a hun–magyar rokonság tételét, azonban rámutatnak arra, hogy a honfoglaló magyarok nyelvi és etnikai fejlődése nem ugyanazon a csapáson haladt. A fejlődés külön útjai olykor párhuzamosan, olykor pedig egymást keresztezve haladtak.¹

A 19. század első felében a magyar nemzeti tudat a krónikáinkban megénekelte hun–magyar testvér(i)ség hitére épült fel. Irodalmunk nagyjai: Vörösmarty Mihály, Arany János is a krónikákból merítettek ihletet. A század második felében a történeti nyelvészet új tudományága egyrészt megerősítette azt a 17–18. századi adatokra alapozott feltételezést, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek rokonságába tartozik, másrészt pedig európai tudósok sora vizsgálta a magyar nyelv esetleges további kapcsolatait más nyelvekkel. A 19–20. század fordulóján Magyarországon megerősödött a turanizmus eszméje, amely szerint az eurázsiai fü-

---

¹ Ezt a gondolatkört részletesebben is kifejtettem az érdeklődők számára: Klima 2020. Tudományos feldolgozását lásd a *Párhuzamos történetek* című konferencia kötetében Sándor Klára, Sudár Balázs, Türk Attila, Klima László és Somfai-Kara Dávid tanulmányaiban (*Párhuzamos történetek* 2021), valamint az alábbi genetikai tárgyú publikációkban: Szeifert et al. 2018, Németh et al. 2019, Csáky et al. 2020, Török 2023.

ves övezet török, iráni, mongol és finnugor nyelvű népei, sőt a koreaiak és a japánok is mind közös eredetű, rokon népek. Ebben a nyelvi-történeti kavalkádban kereste Ady Endre a magyarság helyét.

Vajon mit tudott Ady Endre az egyetemes és magyar őstörténetről, hogyan viszonyult hozzá és honnan szerezte az információit? Főleg a sajtóból tájékozódott, onnan ismerte a vitázó feleket és nézeteiket. Az egymásnak ellentmondó véleményeket egyformán kezelte és saját mondanivalójához igazította. A magyarság őstörténetéről alkotott képét az általa használt nép- és országnevekből, valamint bibliai utalásaiból tudjuk rekonstruálni.

Hunnia és a hun rokonság

A nép- és országnevek közül Ady leginkább a Hunniát szerette használni. Ez nála Magyarországgal azonos, de a Hunniával még valamit ki akart fejezni, ez az országnév nála egyértelműen ironikus, sőt pejoratív töltésű. Szerves összefüggésben van a magyarságot ostorozó hevületével: leginkább a kishunok/dzsenti eredetű kivagyiságot, a dicső múltba való hetyke hivatkozást bírálta. *A magyar boshido – Levél a külföldre* – című írásában azt olvassuk, hogy „...most az új magyar föllendülés korában élünk itt, Hunniában. Csupa nemes csapongás a nemzeti lélek. Ma már a rokonainkat is megválogatjuk.” (Ady 1905a, 1) *„A béka kuruttyol...”* című írásában megfogalmazza mi is a baja Hunniával: „Milyen szép úton voltunk már. Kezdtünk gondolkozni és dolgozni. Kezdtük kultúrnépekhez illően elszánni magunkat intenzív, intellektuális életre. A honhazaffyaskodás mellett kezdett láb- raállni egy kis tudomány, művészet; irodalom. Kultúrtársadalom formájára, mód- jára kezdtünk már élni.” (Ady 1905b, 6) És miben nyilvánult meg ez a kultúrtár- sadalom, honnan jutott ez Ady Endre eszébe? Onnan, hogy „...a tiszteletreméltó dánus dr. Nielsen Konrád” magyarul olvasta föl előadását Hunniában (konkrétan „kincses Kolozsvárott”). Ady számára ez az esemény azt jelképezi, hogy a ma- gyarság fennmaradása az európai kultúrához való viszonyától függ. A Hunniához kapcsolt magyarkodás kigúnyolása jelenik meg fél évvel később *„Egy kis ügy és egy nagy ügy”* című írásában is: szerinte „a művelt Nyugat nem elégszik meg avval, ha neki a magyar faj a piros-fehér-zöld örületen kívül egyebet nem szállít”, de ezzel mi nem törődünk, mert ilyenkor „a Budapesti Hírlapék méltatlankodva zokognak, Pozsgay Miklós² búsan köp, a Tiszántúl pápai áldást kér, Móricz Palya³ két literrel több homoki vinkót iszik, s a koalíciós Hunnia általában lázong”. (Ady 1905d, 6) Ugyanez versben: „Rossz a világ itt: dacos Hunnia / Álmodva vívja a régi csatát. / Veri a Jövőt: balladát akar, / Balladát, balladát.” (Ady 1907) Szívesen

² Pozsgay Ferenc (sz. 1863): gazdálkodó, majd tisztviselő, Pest megye Dunakecel kerü- letének képviselője a Függetlenségi és 48-as Párt színeiben, hírhedt parlamenti krakéler.

³ Ady itt Móricz Pál (1870–1936) író-újságíróra gondolt, aki a cikk írásának idején deb- receni újságíró volt; Técsői Móricz Pál (1826–1903) a Szabadelvű Párt képviselője a cikk írásának idején már nem élt.

menekülne, nyomasztja „Hunnia úri trágyadombja” (*Rohanunk a forradalomba*, Ady 1913b), a „Vén korcs Hunnia” (*Ha visszajönne Margita*, Ady 1912c, 417) és „Hunnia sivár szakadéka” (*Csaba új népe*, Ady 1912e). Ady Endre kívánta, hogy ez a korcs trágyadomb örökre eltűnjön egy szakadék mélyén. Szerette volna, hogy megtisztuljon „Hunnia piszkos ólja” (*Véres panorámák tavaszán*, Ady 1914b). A változást egy forradalomtól (is) várta, lásd „Hunniában valami készül” (*A hadak útja*, Ady 1908c).

A Hunniáról írott keresetlen szavak nem jelentik azt, hogy Ady Endre elutasította volna a hun–magyar rokonság tételét. Verseiben és publicisztikájában a hunok mint lehetséges ősök jelennek meg. Az 1905-ös orosz–japán háborúra reagáló cikkében Japán fejlődését csodálja, és ezt ajánlja: „Magyar nagy és pénzes uraink alapítsanak magyar ifjak számára vagy tizenöt stipendiumot. E stipendisták egy-egy évet töltsenek künn, Japánban.” Hogy miért?: „Hátha igaz a hunn-rokonság.” Ady Endre nem nyilvánít véleményt erről a rokonságról. Csak a magyar viszonyok, az elmaradottság, a kulturálatlanság elleni szokásos gondolatmenetébe illeszti bele. Következő mondata így szól: „Hátha ott, szélső Keleten a rokonainktól könnyebben megtanulhatnók mindazt, amit itt Nyugaton kellett volna, s nem tudtunk...” (Ady 1905c, 7) Egy másik írásában a magyar népnév metaforájaként használt „hunnus” népnévvel ugyanazt a magyar elmaradottságot fejezi ki, mint Hunniával: „...vagy vagyunk hunnus-előőrök, új leendő kultúra barbár profétái, vagy részesei akarunk lenni az igazi Európa kultúrájának.” (Ady 1908b, 7) A hun erényeket elítélő megjegyzése sem nyújt számunkra többletet östörténeti ismereteinek felméréséhez. (Ady 1909a, 8) *A Szerelem eposzából* (alcíme: *Töredékes bevezetője egy soha meg nem irandó s meg nem írható hőskölteménynek*) című versét olvasva találunk ezekre a sorokra: „En is készültem a hunn trilógiára, / De mikor Árpádék s talántán hunn atyjuk / Mind csak addig voltak, míg megszakadt magvuk.” Ez utóbbi részletből is látható, hogy 1910-ben a *A minden-titkok versei* című kötetben ugyanúgy nem foglalt állást, vagy inkább kételkedett a hun–magyar rokonság kérdésében, mint 1905-ös publicisztikájában. A hunok összes többi említése ugyanúgy pejoratív, mint Hunniáé: „Békétlen Koppány, hunn ördögök fia.” (Ady 1910) *Margita Párisba jött* című versében leírja, hogy a „Magyar becsmérés fájdalmatos kéjünk”. (Ady 1912b, 128) A párizsi magyar becsmérést három versszakkal lejjebb „Hunn gyűlevész had”-nak nevezi. Ugyanebben a versben fordul elő az „esküs, hunn becsületesség” is, amelyről szintén lesújtó a véleménye. *Forró szomjakban emlék* című versében olvasható ez a két sor: „Nem kötnek a hitvány, pór tegnapok, / Ha hunn legendás, sok ezredű emlék.” (Ady 1912d, 792) E gondolatra utal vissza *Hunn, új legenda* (Ady 1914a) című versével. Ez a címválasztás ugyanúgy a dicső múltba való temetkezés elutasítása, a változások iránti vágy kifejezése, mint szállóigévé vált verssorai: „Szabad-e Dévénynél betörnöm / Új időknek új dalaival?” (Ady 1906a)

Etruszk és sumér utalások

A 19–20. század fordulóján egyes tudósok és nyomukban lelkes amatőrök tárgyalták az etruszk–magyar és a sumer–magyar rokonság nyelvi „bizonyítékait”. Ady Endre ezt írta *Szelíd, új jegyzetek I. (A Kárpátok fölfedezése.)* című írásában: „De most olvashatjuk, hogy Párizsban egy igazán komoly, bár kissé szellemes tudós megállapította az etruszk-magyar rokonságot s az etruszk-magyar-finn valaminek európai ősiségét.” (Ady 1912a⁴) A tudós Jules Martha, *La langue étrusque* című könyve Párizsban jelent meg, 1913-ban. Hogy tudott erről egy évvel korábban Ady Endre? Gombocz Zoltánnak Jules Martha művéről 1914-ben írt recenziója így kezdődik: „Az újságok, a melyek komoly, tudományos munkákról rendszerint nem vesznek tudomást, már jó előre elébe harangoztak Martha »korszakalkotó« munkájának; sőt egyik elterjedt napilapunk terjedelmes tárczát közölt a magyar-sumir rokonság lelkes protektorától, a mely a szaktudósokat a Martha által inaugurált irányban való további munkásságra sarkallja. Érthető érdeklődéssel vettem hát kezembe a hatalmas kötetet, a mely címlapján büszkén hirdeti, hogy a kétszázéves etruszk probléma meg van fejtve: az etruszk nyelv a finnugor nyelvcsaláddal áll rokonságban!” (Gombocz 1914a, 1914b⁵)

Az etruszk és a „finn-ugor nyelvcsoport” rokonságáról a Budapesti Hírlapban olvashatott először a magyar közönség (1908. június 5., az *Irodalom és művészet* rovatban a *III. Incze pápa és Magyarország* című cikkben). Adynál azonban 1912. február 8-án az szerepel, hogy „most olvashatjuk”. És valóban, két nappal korábbi Az újság híradása: „*Egy francia archeológus érdekes felfedezése.*” Ady itt olvasta, hogy Jules Martha szerint „az etruszk nyelv rokon a magyarral, a finnel és az ezekkel hasonló idiómákkal”. (*Az Újság* 1912) A magyar sajtó felkapta az etruszk nyelvrokonságot, a Világ, a Vasárnapi Újság, Az Újság, a Pesti Napló és a Budapesti Hírlap is foglalkozott vele 1912–1913 folyamán. (Somogyi 1912; Szini 1912; Soós 1912; *Pesti Napló* 1913; Aranyossy 1913) Ady Endre rövid utalását követően pár nappal később elsőként a Világ tért vissza a témára.

Az *Etruszkok és magyarok* című írás szerzője Somogyi Ede. Gombocz Zoltán bírálatában az ő személyére utalt, mint a magyar-sumir rokonság lelkes protektorára. E rokonságnak Mahler Ede, Galgóczy János és Somogyi Ede voltak a legismertebb hirdetői (Mahler 1899; Galgóczy 1902; Somogyi 1903). Ady Endrénél a sumer rokonság is ugyanabban a kontextusban jelenik meg, mint a hun és az etruszk rokonság – azt is a kortárs magyar viszonyok ostromozására használja: „Mintha a szumirológoknak volna igazuk: az uraltáji fajta valamikor, hatezer évvel ezelőtt, iszonyú kultúréletet élhetett, s már akkor belefáradt a gondolkodásba és a kultúrába.” (Ady 1904a, 5) Ugyanabban az évben a görög viszonyokra

⁴ A cikk megírásának háttéréről lásd Ady 1973, 513.

⁵ Gombocz németül és magyarul is publikálta lesújtó bírálatát Jules Martha könyvéről, Trócsányi Zoltán pedig ismertette a témában tartott felolvasását (Trócsányi 1914).

reagálva foglalkozik a sumer–magyar rokonsággal. Sajnálja a görögöket, hogy dicső múltjuk ellenére jelenleg milyen rossz helyzetben vannak. Szerencsére a magyarokról azonban nem tudják, hogy a szumirok révén milyen dicsőséges múltjuk volt (ha ugyan ez igaz): „Hogy van Görögország, melyet épp úgy a múltja sorvaszt el, mint minket a múltunk, melynek életéből éppen úgy kihulltak a kultúraépítő századok, mint a mienkéből, s mely éppen olyan tragikomikus küszködéssel libeg a félbarbárság s az ultracivilizáció között, mint mink magunk. Csakhogy ha nekünk ősünk volt is a sumir, ezt kevesen tudják.” (Ady 1904b, 7⁶) Januári cikkének gondolatát ismétli meg két évvel később *Egy magyar probléma* című írásában: „A Balkán-nációk igazán fiatal és nagyreményű nációk. Nem fáradtak el már akkor, mikor még csak szumirok voltak. Mint mi elfáradtunk, ha csakugyan igaz, hogy szumirok voltunk.” (Ady 1906b, 4) *A magyar Pimodánban* Ady az alkoholizmus és a művészet kapcsolatáról elmélkedik. A magyarok borisszaságában a „sumir-elmélet” igazolását látja: „Mert az erjedt kancatej meséjében nem hiszek, s nem hiszem el, hogy görögéknél vagy bolgáréknál rúgtak be először bortól a magyarok.” (Ady 1908a, 94) A sumer–magyar rokonságot Ady korában elsősorban nyelvi adatokkal próbálták igazolni, ugyanakkor a nyelvrokonságot egynek tekintették a néprokonsággal. Ady is ezt az utat követte, s a rokonság nyelven kívüli bizonyítékait a borban találta meg. Komoróczy Géza *Sumér és magyar?* című művében úgy vélekedik, hogy Ady nem tartotta reális lehetőségnek a sumer–magyar rokonságot. (Komoróczy 1976, 22–25) Az itt felsoroltakból inkább az a következtetés kínálkozik, hogy a magyar őstörténet foglalkoztatta, figyelt az egymásnak ellentmondó véleményekre, de az innen-onnan felcsipentett őstörténeti ismereteit a korabeli magyar viszonyok megértésére és a jövő megismerésére igyekezett felhasználni.

Szamojéd és más keleti kapcsolatok

Fentebb már idéztük Ady Endre *A magyar boshido* című írását, azzal kapcsolatban, hogy „Ma már a rokonainkat is megválogatjuk”. De kik közül lehet választani?: „Még nemrégén megtette a török. Sőt halászgató, jégtörő osztyák atyafiainkat sem vetettük meg. Ma már ez nem így van. Az elmosott nációk közül nem vállaljuk csak a dicsőséges szumírt. Az élők közül, néhány hónap óta, kegyesen akceptáljuk a japánit.” (Ady 1905a) Ebben az írásában bukkan föl először egy finnugor nép neve. Későbbi műveiben vogulokat és szamojédokat is említ, 1909-ben rokonainknak nevezi őket (Ady 1909b, 4–5). A szamojédok azonban korábban is felbukkannak Adynál a *Menjünk vissza Ázsiába* című írásában (Ady 1902a). A címből sejthető, hogy ebben a korai írásában is a hazai viszonyok ostromozásának ürügyén⁷ kerül elő a magyarság eredetével és rokonságával kapcsolatba hozott

⁶ A megírás helye és ideje: Párizs, november 3.

⁷ A cikk megírását kiváltó eseményről lásd Ady 1955, 464.

népek egyike. Jelen esetben azonban egy érdekes szókapcsolattal találkozunk: Ady „szamojéd erkölcsökkel” vádolja meg a szerinte Európába beilleszkedni képtelen magyarokat. A korabeli magyar sajtóban a lenézéssel tárgyalt távoli és egzotikus népekkel kapcsolatban gyakran olvasható a „szokásaik és erkölcsük” fordulat. Szerepel a szamojédokkal kapcsolatban is. Ezeket az erkölcsöket azonban nem részletezik. Vajon mit jelentett Ady Endre számára a szamojéd erkölcs, és hol olvasható róla?

A korabeli sajtóból ismert a Multatuli álnéven író Eduard Douwes Dekker holland szerző *Erkölcös és erkölcstelen* című tanmeséje. A történet szerint egyszer egy szamojéd ember szakított népe azon szokásával, hogy egész testét kátránnyal kenje be. Ezért a bölcsök erkölcstelennek kiáltották ki. Hiába volt jó vadász, hiába ejtett el mindenkinél több tengeri kutyát [fókát], végül éppen egy tengeri kutya csontjával verték el. A szamojéd tanmesét Ady Endre írása után több magyar újság is közölte. A különböző közlések címe nem azonos, a szövegekben is van eltérés, láthatóan többen többször is magyarra fordították az eredeti írást (Multatuli 1907, 1910, 1919; *Pesti Napló* 1914⁸). A kapcsolat Multatuli írása és az Ady Endre által említett szamojéd erkölcsök között nyilvánvaló. Csakhogy eddig még nem sikerült megtalálnunk a történetnek azt a közlését, amely megelőzte Ady Endre *Menjünk vissza Ázsiába* című publicisztikáját. Az 1880-as évektől a magyar sajtóban többször közöltek rövid írásokat Multatulitól. A szamojéd erkölcsről szóló történet legkorábbi közlését azonban csak a *Pesti Napló* 1902. november 3-ai számában találtuk meg. Szinnyei József szerint a *Művészvilág* is közölte Multatuli néhány kisebb írását Gábor Ignác fordításában (Szinnyei 1900, 955). Ez a folyóirat 1899–1900 között létezett, sajnos nem minden száma lelhető fel a könyvtárakban.⁹ 1901-ben a Magyar könyvtár 213. köteteként jelent meg Multatuli *Szaidza és egyéb elbeszélések* című könyve (Multatuli 1901). A puha-kötésű inkább füzet, mint könyvecske három írást tartalmaz, de a Szamojédiában játszódó történet nincs benne. Ezeket az elbeszéléseket is Gábor Ignác fordította.

A szamojéd erkölcsöket emlegető írása után másfél évvel, ugyancsak a Nagyváradi Naplóban Ady Endre azt írta, hogy Magyarország a kiegyezés idején „nem sokkal volt kultúrában előbb a szamojédek földjénél”. (Ady 1903c)

Egyszer a finnugor is előfordul Adynál, egyértelműen őstörténeti kontextusban: „Mert Jókainál nem produkált még nagyobb magyart a török-tatárokkal vagy finn-ugorokkal rokonkodó fajta”. (Ady 1902b) A magyar nép és nyelv finnugor vagy török származásáról itt sem foglal állást. Egy évvel később ismét utal erre a

⁸ A történetet a Népszavában 1907-ben megjelent változat alapján foglaltuk össze.

⁹ Az Országos Széchényi Könyvtárban mikrofilmen megtekinthető folyóiratszámokban Multatulinak két írása található meg: a *Mese a tekintélyről* és *A pillangó*. Feltehetőleg a hiányzó példányok valamelyikében jelenhetett meg a szamojéd erkölcsökről szóló tanmesé.

vitára: „Olvasom a Bródy Sándor lapjában a Vámbéry Ármin új tudós harcekezését a török–magyar rokonságért”. (Ady 1903a) Ady publicisztikájában a török nép és Törökország jellemzően nem őstörténeti kontextusban, hanem korának politikai eseményeivel kapcsolatban szerepel, illetve az egykori török uralomra való visszautalásokban bukkan fel.

A lehetséges keleti ősök és rokonok között említi a mongolokat is mint a nyugatot fenyegető veszedelem metaforáját. Korai írásában a tatárjárásra utalván „tatár-mongol csordák”-at említ (Ady 1898). Fentebb már említett egyik cikkében azonban „alighanem mongol fajú nemzet”-ként ír a magyarokról (Ady 1905b). A faj szót akkoriban a ’nép’ szinonimájaként is használták, de egy népnévvel társítva az adott ’faj’-hoz tartozó emberek tárgyi és szellemi kultúrájának, valamint származásának közös elemeire utalt. A mongol fajúság itt arra utal, hogy a magyarság kultúrájában, viselkedésében őrzi keleti eredetét. Mondatának második felében Ady a mongol fajú magyarok nagyszerű teljesítményeként értékeli, hogy ezer év után is „ott tud lenni, ahol van”. Az „ezeréves Magyarország” emlegetése a Millennium idején terjedt el, és a mai napig nemzeti dicsőségünk hívószava. Ady a magyarság ezeréves létezésének erejét növeli a „mongol fajú nemzet” említésével. Érthetjük úgy, hogy mongol fajunk ellenére sikerült megvetnünk a lábunkat Európában, de akár úgy is, hogy éppen azért maradtunk fenn, mert a mongol fajhoz tartozás valami különleges dolog, valami többletet ad. Látható, hogy itt sem az őstörténetünkkel kapcsolatos gondolatot fejt ki, és itt sem foglal állást a magyarság eredetéről, a mongol fajhoz tartozás nála ugyanúgy lehetőség, mint a hun, etruszk vagy sumer kapcsolat.

„Jöttem a Gangesz partjairól”

A *Tisza-parton* című versét Ady azzal indítja, hogy „Jöttem a Gangesz partjairól”. A *Lótuszban* pedig így ír: „Én siratom az örök romlást, / Én siratom a napkeletet, / Siratom a Gangesz partját, / Honnan romlásra elkerültünk”. Az *Uram, segíts bennünket* című versében is ott találjuk a Gangeszt: „S olyan jó volt, / Mert jó a szép, / Az életnek szent Gangeszét / Mese-virágokkal / Fájón benyiladozni.” A Gangesz-motívumot Szilágyi Ferenc egy tanulmányában Csokonai hatásával magyarázta (Szilágyi 1977, 642–643). Halmágyi Miklós úgy vélte, hogy Csokonai-nál a Gangesz csak egy kelet felé mutató földrajzi név, míg Ady Endre világméretben a Gangesz, és a Gangesz által India is az őshaza metaforájaként értelmezhető, (Halmágyi 2018, 194) ezért más forrásokat is keresett a motívum értelmezéséhez. Az a kérdése, hogy „[...] ismerünk-e olyan eredethagyományt, mely a Gangesz vidékéről származtatta volna a magyarokat?” (Halmágyi 2018, 193) E kérdés miatt jelen tanulmányban is helye van a Gangesznek – meg kell vizsgálnunk, honnan került Ady verseibe, milyen szöveggörnyezetben említi, és hogyan illeszkedik Ady őstörténetről alkotott képébe.

Kézai Simon krónikáját és a 14. századi krónikakompozíciót vizsgálva Halmágyi Miklós megállapítja, hogy krónikáinkban a Szkítiával határos területek felsorolásában szerepel India, pontosabban Etiópia, amelyet Kisebb Indiának is neveznek.¹⁰ Hunor és Magor, a magyarok és hunok őseiként megnevezett testvérpár az említett krónikák szerint Evilat (Euilath) földjéről származik, amely Perziával azonos. Evilat földje egyes koraközépkori szerzők szerint Indiában volt (Halmágyi 2018, 194–195¹¹). A továbbiakban Halmágyi Miklós felveti, hogy a Gangesz felbukkanása Ady költészetében esetleg visszavezethető Ipolyi Arnold *Magyar Mythologia* című művére, amelynek előszavában a szerző megemlíti, hogy az Indus és a Gangesz partjainál egy minden addig ismertnél korábbi ősnépeség emlékei kerültek elő.¹² Összefoglalásként megállapítja: nem bizonyítható, hogy Ady „Gangesz-verseire” hatottak volna az általa felsorolt művek (Halmágyi 2018, 198).

Csokonainál és Ipolyinál szerepel a Gangesz folyó, nem zárható ki, hogy Adyra az ő műveik is hatottak. Főleg Csokonai jöhet számításba, aki ugyan időben távolabb volt Adytól, mint Ipolyi, de lélekben közelebb. Ady Endre költészetében a Gangesz és a lótusz motívuma együtt jelenik meg, szemben a lehetséges előkép-ként felsorolt Csokonai-versekkel és Ipolyi-monográfiával, ezért szükséges más motiváló írásműveket is keresnünk. A 19. század folyamán a Gangeszről rendszeresen írtak a magyar sajtóban. Az 1820-as–30-as években a Tudományos Gyűjteményben és a Hasznos Mulatságokban közöltek fontos információkat a Gangeszről és Indiáról (A. B. F. 1820; *Hasznos Mulatságok* 1830). 1826-ban Somogyi Cs. Sándor magyar őstörténeti művében földrajzi nevekből arra következtetett, hogy a „zabarok” a Gangesz folyó vidékén éltek egykoron. A zabar nép nála a Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár művében említett sabartoi asphaloi („rendíthetetlen szavárdok”) néppel azonos. Konstantin szerint a sabartoi asphaloi a magyarok régi elnevezése volt (Somogyi Cs. 1826, 41–42; *A honfoglalás korának írott forrásai* 1995, 122–123).

A 19. század második felében India és a Gangesz vidéke egyre többször szerepelt a sajtóban. A Vasárnapi Újság 1872-ben több részletben közölte Sz. Török János Indiából küldött leveleit (Sz. Török 1872). Déchy Mór útban a Himalája felé érintette a Gangesz vidékét. Útleírása a Budapesti Szemlében jelent meg

¹⁰ Kézai: „Aethiopia etiam, quae India Minor Dicitur”; 14. századi krónikakompozíció: „Ethyopia, que Minor India dicitur” – az idézetek szövegbeli helyét és a forráskiadásokat lásd Halmágyi 2018, 194, 7. lábjegyzet.

¹¹ Hivatkozva Krausz 1898-ra.

¹² Az Indus-völgyi vagy másként Harappa civilizáció a Kr. e. 3. évezredben bontakozott ki. Felfedezője Charles Masson (álnév, igazi neve: James Lewis) volt, aki Londonban, 1844-ben megjelent könyvében (*Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, the Panjab & Kâlat*) számolt be a harappai lelőhelyről.

1885-ben (Déchy 1885). Ezek a híradások felkeltették az érdeklődést a távoli vidék és lakói iránt. Ismertté vált az ottani környezet és életmód, amely Európából nagyon elmaradottnak tűnt, ugyanakkor vonzó volt az indiai kultúra ősisége. Ezt a vonzalmat gúnyolja ki a Borsszem Jankó. Az Endrődy¹³ Sándor költészetét ki-figurázó versben már 1883-ban a lótuszvirágos Gangeszhoz hívja szerelmét a költő: „Elviszlek Indosztánba, édesem; / Hol Gangesz ringat szűz lótosz virágot”. (Borsszem Jankó 1883, 8) Noha a borzongással vegyes vonzódást a Borsszem Jankó helyre tette, mégis a Gangeszhoz kapcsolódó romantikus hangulatú irodalmi szövegekben – tárcákban, versekben továbbra is megjelenik. A Gangeszt említő számos írás közül néhányban összekapcsolódik a folyó neve és a lótuszvirág: 1890 januárjában a Budapesti Hírlap tárcájában a „Gangesz vizében fürdő lótosz-virág”-ról olvashatunk (Réthy 1890, 1). 1898-ban a Budapesti Napló névtelen szerzője Lótusz című írásában összekapcsolja a Gangeszt a lótuossal: „[...] kimentek a Gangesz erdős medréhez, s a szikomorfák feketeárnyékában vizet mérítvén italul, leszakítottak egy lótuszvirágot [...]” (Budapesti Napló 1898). Tábori Róbert *Tavaszi arcok* című tárcájában meséli, hogy az Andrassy úton egy kapualjból elé lépett Buddha: „Rám mosolygott és én ráismertem. Négyezer esztendővel ezelőtt találkoztam vele a Gangesz partján, lótosz-virágot tartott a kezében és azt mondotta nekem: – Buddha isten vagyok.” (Tábori 1901, 1) Két hónappal később, 1901 májusában Gömbösné Galamb Margit így írt *Lótuszvirág* című tárcájában: „– Lótusz, óh lótosz, te szent virág, a melynek illatától az Árvák földjén, a Gangesz partján meggyógyulnak a betegek, te csaknem megöltél egyszer egy lelket...”, egy lappal később pedig: „[...] Lótuszvirág, a kinek testvérei mellett meggyógyulnak a Gangesz partján a betegek [...]”. (Gömbösné Galamb 1901, 2) 1902-ben a Budapesti Napló május 14-ei számában *Szezonversek* cím alatt található a *Nyaralás* című vers, benne a Gangesz és a lótosz: „Talán a Gangesz habja mellett / Ahol a hold sugárral / A lótosz addig csókolózik / Míg boldogságtól belehal?!” (J. 1902)

Az utóbbi példákban arra következtethetünk, hogy az 1890-es évek elejétől közvetlenül *A Tisza-parton* című vers megírásának évéig, 1902-ig eltelt időszakban érthették Ady Endrét azok az irodalmi élmények, amelyek a Gangesz és a lótoszvirág szimbolikáját használó versek megírására vezették. A Gangesz-motívum Ady verseiben nem értelmezhető közvetlen utalásként a magyarság őstörténetére. A lótoszvirággal együtt egy régen elmúlt, a maihoz képest idilli világ szimbóluma, a jelenkor romlott viszonyainak ellentéte. Ily módon párhuzamba állít-

---

¹³ A költő nevét Endrődinek írta.

ható Ady Endre „szumir–magyar” őstörténeti utalásaival. A költő csak arra használja az akkoriban divatba jött őstörténeti koncepciót, hogy a múltat szebbnek és jobbnak láttassa a jelen valóságánál.¹⁴

A magyar-zsidó reláció

Ady Endre egy-két írásában a magyar–zsidó rokonság lehetőségét is felvillantja. A Nyugat 1913. március 1-jei számában jelent meg *Levelek Madam Preteritehöz* című írása. Itt említi először: „Mi, az igaz magyarság reprezentálói, kiknek prédikátor őseik a magyar-zsidó rokonságot is szívesen hitték a német ellen, ma belepusztulunk a rokonalanságba s abba, hogy nincs is itt már magyar”. (Ady 1913a, 342) A prédikátort később meg is nevezi *Korrobóri* című írásában: „A jeremiádíró Farkas András csodálatosan látta volt ám Júda és Árpád balsorsának bolondul nagy hasonlatosságát. Vajon nem az együgyű próféta látása beszél-e Erdély ama néhai prédikátorának írásából is: aki a zsidó-magyar rokonságot bizonyítgatta?” (Ady 1924, 3) A *Korroborit* Ady Endre 1917 júliusában írta, de csak halála után, 1924-ben jelent meg a Nyugatban.¹⁵ E művében a magyar–zsidó együttélés szükségességéről, a zsidók magyar társadalomba való beintegrálásáról ír. Ebben látja a magyarság fennmaradásának utolsó esélyét. Tehát a „zsidó-magyar atyafiság” sem a magyar őstörténet szempontjából érdekli. Az ő szempontja a jelen, a jelen magyar valósága.

Farkas András, az említett erdélyi prédikátor az 1530-as években írta az első fennmaradt változatában még *Miképpen az wr isten izraelnec nepet egiptomból es hasonlokeppen az magyarokat szithiabol kihosza* címet viselő verses krónikáját. Ady a Szilády Áron által összeállított Régi magyar költők tárában *Az zsidó és magyar nemzetről* címen olvashatta (Szilády 1880, 11–24).

A zsidó–magyar rokonságot később egy másik prédikátor, a gályarabságot is szenvedett Otrókoci Főris Ferenc nyelvi és történeti adatokkal is megpróbálta bizonyítani *Origines Hungaricae* című kétkötetes munkájában (Otrókoci 1693). Otrókoci, ha nem is volt erdélyi, de volt partiumi kötődése – Szatmárról indult első külföldi tanulmányútjára (Szinyei 1905, 4). Az erdélyi reformátusok valószínűleg ápolták partiumi kötődésének emlékét. Ady Endre a zilahi Wesselényi Kollégiumban hallhatott, tanulhatott Otrókoci Főris Ferencről és nagy művéről is.

¹⁴ Lásd a fentebb idézett sorokat: „Mintha a szumirológoknak volna igazuk: az uraltáji fajta valamikor, hatezer évvel ezelőtt, iszonyú kultúréletet élhetett, s már akkor belefáradt a gondolkozásba és a kultúrába.” „A Balkán-nációk igazán fiatal és nagyreményű nációk. Nem fáradtak el már akkor, mikor még csak szumirok voltak. Mint mi elfáradtunk, ha csakugyan igaz, hogy szumirok voltunk.” (Ady 1904a, 5)

¹⁵ A cikk keletkezésének történetéről lásd Ady 1982, 601.

Góg és Magóg, valamint a talányos Kaján

A bibliai és a magyar őstörténet közti kapcsolatot kereste Farkas András és Otrókoci Fóris Ferenc is, miként korábban a krónikaíró Anonymus és Kézai Simon is. Ady Endre rendszeres bibliaolvasó volt. A bibliai és az anonymusi hagyomány ismerete jelenik meg a fentebb már idézett *Góg és Magóg fia vagyok én...* című versében (Ady 1906a). A Dévénynél való betörés világos utalás az Anonymus által is idézett legendás történetre: „A Szcítiával szomszédos keleti tájon pedig ott voltak Góg és Mágóg nemzetei, akiket Nagy Sándor elzárt a világtól.” (Anonymus 1977, 78) Krónikájában Anonymus többször is leírja, hogy Magyarország királyai és vezérei Magóg leszármazottai. Góg és Magóg nevét Ady említi *Bilek* című írásában is. A téma ismét egy aktuális esemény: Bileken a magyar katonákat nem magyar előljáróik hajszolták egy menetgyakorlat során a halálba. Ennek kapcsán idézi fel Ady, hogy Góg és Magóg legalább döngethette azt az érckaput, amely mögé bezárták őket, de mi, mai magyarok „elnyomottak, elmaradottak, koldusok vagyunk”. (Ady 1903b, 1)

A Biblia és a magyar őstörténet összekapcsolása kimutatható a rejtélyes Ős, Kaján személyében is. Első olvasásra mintha egyikhez sem lenne köze. Második és sokadik olvasására *Az Ős Kaján* mind talányosabb versnek mutatja magát. *Az Ős Kaján és Georg Bendemann. Ady és Kafka* című tanulmányában Radics Katalin áttekinti a vers értelmezési lehetőségeit: Schöpflin Aladár az Ős Kajánt a romlás jelképének tartja, Király István azonban az életigenlés szimbólumát látja benne; Varga József és Ilia Mihály a magyar motívumot bontja ki belőle, míg Vatai László az Ős Kajánt valamiféle pogány istenségként értelmezi. Radics Katalin szerint „a legelmélyültebb értelmezés Láng Gusztáv és Tverdota Györgyé”. Véleménye szerint az eddigi értelmezések – mint sok más Ady versben – ebben is az ellentétek szembeállításának költői szándékát látják, ám a vers több síkon mozog, több értelmezési lehetőséget enged meg (Radics 2007). És mit gondolt maga Ady az általa teremtett kaján démonról? Földessy Gyulának „ki az Ős Kaján?” kérdésére ezt válaszolta: „az Élet vagy ha úgy tetszik: a Költészet”, melyhez a kérdező hozzátette: „Ami a »Kaján« szót illeti, nem tudom, mi a származása, de gyanítom, hogy a »Kain« szóból ered.” (Földessy 1949, 59) Földessy Gyula szerint „az Ős Kaján duhaj, magyar mása-változata az eredeti bűnbeesés s az ezért ránszakadt isteni átok zsidó-keresztény dogmájának”. Ilia Mihály szerint *Az Ős Kaján duhaj magyarságát* Földessy Gyula nagyon helyesen látta meg, de elemzésében ezt a gondolatát nem vitte tovább. Ő azonban lehajolt az elejtett fonálért, és tovább gombolyította. Véleménye szerint „a versben minden, ami *Az Ős Kajánra* vonatkozik, ebből fejtendő meg”. (Ilia 1966, 45) A harmadik versszakban Ady magyarság-képének összegzését látjuk:

Szent Kelet vesztett boldogsága,
 Ez a gyalázatos jelen
 És a kicifrált köd-jövendő
 Táncol egy boros asztalon
 S ős Kaján birkózik velem.

Itt együtt van a szépnek hazudott múlt, a komor jelen, és a csalfa ködképekben lefestett jövő. Múlt, jelen és jövő, a magyarság egykor, most és majd, ez áll Ady Endre gondolatainak középpontjában. Miközben a magyar viszonyok felett busong, az ős Kaján birkózik vele. Amint a vers folytatásából kiderül, nyeresre is áll a költővel szemben. Elemzését összefoglalva Ilia Mihály megállapítja, hogy a mitikus ős Kaján „a megrontott és megromlott magyar sors állandóan rosszra kísértő balfele”. (Ilia 1966, 52) A vers újabb elemzése elnagyolódtak Az ős Kaján magyarságától. Tverdota György a vers keretét adó italozásban francia irodalmi előképeket lát. Az ős Kajánt különböző mitológiai hősök keverékeként értelmezi, véleménye szerint a Kaján nevet Ady a „kaján nevetés” szókapcsolatból alkotta meg (Tverdota 1999, 405). Ady költészetében és ebben a versében is Nietzsche hatását érzékeli: „Ady költészete a századelő magyar lírájában tragikus tónusával tűnik ki, Az ős Kaján című versében pedig, feltételezem, a Nietzsche szerinti legmagasabbrendű költészet: az apollói és a dionüszoszi elvet szintetizáló ditirambikus líra megalkotására tett kísérletet.” (Tverdota 1999, 407) Pár évvel később Sümegi István nem értett egyet Az ős Kaján nietzschei hatásával (Sümegi 2004, 682). Radics Katalin Az ős Kajánt Franz Kafka: *Az ítélet* című novellájával vetette össze. Véleménye szerint mindkét mű „a személyiség széthullásának drámájáról szól.” A Kaján név magyarázatában ő sem tud előrelépni: „a [...] Kaján melléknév főnevesítése és nagybetűvel való írása, valamint a hozzárendelt »ős« jelző lehetlenné teszik, hogy szó szerinti értelemben fogjuk fel a jelentést. Nem tudunk azonban jelentést sem hozzá rendelni, nem tudjuk, ez a nyelvi jel a valóság mely részére utal: hiszen Kaján személynév nem létezik, a (műveltebb) olvasó Kain bibliai alakjával hozhatja összefüggésbe, aki megölte testvérét, Ábelt.” (Radics 2007, 23–25)

A Kaján személynévet nemcsak a műveltebb olvasó hozhatja kapcsolatba Káinnal, hanem bárki, aki felüti *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát*. A 2. kötetben ezt olvashatjuk a kaján szóról: „Tulajdonnévi eredetű: a bibliai Kain, Káin személynévből vált közszóvá.” (TESz 1970, 306–307) Ezt már Kúnos Ignác megírta 1882-ben (Kúnos 1882). Vajon Ady Endre ismerte Kúnos cikkét? Nem valószínű, de kizárni sem lehet. Miként azt sem lehet kizárni, hogy ismerte ennek az etimológiának a fordítottját. A reformkor nagy hatású történésze, Horvát István szerint ugyanis Káin neve származik a magyar kaján melléknévből. Szófejtését a Muzáron – Élet és Literatúra 4. kötetének 29. részeként tette közzé, majd különnyomatban is megjelentette. E dolgozatában azt bizonygatja, hogy Káin neve az

eredeti forrásokban Kajin alakban szerepel, (Horvát, 1829, 7) és „KAJIN neve igazabban KAJÁN volt”. (Horvát 1829, 15) Idézi Szenczi Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szótárát, amelyekben a kaján szó jelentése: irigy (Horvát 1829, 23). Horvát István Otrókoci Fóris Ferenchez hasonlóan naiv etimologizálással építette föl őstörténeti légvárát. A két egykor élt tudós magyar őstörténete a három legfőbb elemében közös eredetű. Ezek az elemek levezethetők a magyar krónikákban is idézett középkori eredetű keresztény tudós hagyományból: 1) a magyarok Noé valamelyik gyermekétől származnak, 2) a hun, az avar és a magyar valójában egy nép. Nézeteit Horvát István a korabeli közgondolkodásra rendkívüli hatást gyakorló művében, a *Rajzolatok...*-ban fejtette ki (Horvát 1825). Elmélete az itt felsorolt népek szittyá (valójában magyar) eredetéről az egész 19. században élő elképzelés volt, a naiv őstörténet-kutatókra napjainkban is erős hatást gyakorol. Feltételezhető, hogy Ady tanárai a magyar őstörténet tanítása során nemcsak a krónikaírók és Otrókoci Fóris Ferenc, de Horvát István műveit is tanították. 1895-ben jelent meg Vass Bertalan életrajza Horvát Istvánról. Ekkor Ady még a zilahi Wesselényi Kollégium diákja volt. Vass Bertalan légből kapottnak minősíti Horvát István etimológiai ötletét, Káin nevének a magyar *kaján* szóból való levezetését (Vass 1895, 398). Ezek azonban igen távoli inspirációknak tűnnek. Ismerve Ady érdeklődési körét, az ő Kajánt mint a bibliai Káinra való utalást inkább a sajtóból meríthette.

Verő György *Kain* című színművét 1902-ben mutatta be a Nemzeti Színház. A darabról kritikát közölt a Pesti Napló és a Budapesti Napló. A Pesti Napló cikkét Tábori Róbert írta. Az első felvonásból idézi Káin szövegét, melyben szerepel a „kaján világ” szókapcsolat is: „...Nem adsz, atyám / Kegyelmet? Úgy veszek magamnak én / Eröm jogán s megyek... / ...E kis kaján világ helyett / A nagy világ enyém! Ti voltatok / És én vagyok s leszek!” (Tábori 1902, 1) Ugyanaznap a Budapesti Naplóban megszólalt a mű szerzője, Verő György is. Felidézi, hogy gyerekkorában a tanítójától ezt kérdezte: „Megölte a fivérét, miért?” És a válasz: „Mert irigy volt és kaján.” (Verő 1902) Úgy tűnik, miként Horvát István, Verő György (vagy a tanítója, akinek a szájába adta a fent idézett szavakat) szintén ismerte a kaján szó mára feledésbe merült elsődleges jelentését – a TESz Szenczi Molnár Albert szótárának 1621-es harmadik kiadásából idézi: Kaján & Kajon: Invidus ut Cain, vagyis irigy, mint Káin (TESz 1970, 306).

Ady lehet, hogy nem ismerte Horvát István naiv etimológiai kísérletét, Káin nevének a *kaján* szóból való levezetését, de szinte bizonyos, hogy a Budapesti Naplóban – amelynek később szerzője is lett – olvasta Verő György cikkét. Ez pedig még egy értelmezési lehetőséget kínál *Az Ős Kaján* című verséhez, egyben erősíti Ilia Mihály elemzését, amely szerint *Az Ős Kaján* „a magyar sors, a magyar psziché, a magyar világlátás és életforma” jelképe.

Összefoglalás

Ady Endre őstörténeti nézeteinek összegző értelmezésére eddig nem történt kísérlet. Az általunk idézett tudós elődök szépirodalmi előképeket kerestek őstörténeti vonatkozású gondolataihoz. Kutatásaink szerint ismereteit inkább a napi- és hetilapokból szerezte. A költő gondolatainak középpontjában a ködös jövő iránt érzett aggodalom állt. A múltból vett példáit a jelen nyomorúságának aláfestésére használta.

Az ős Kaján Ady őstörténet-szemléletének esszenciája. Káin, vagyis *Az ős Kaján* benne él Adyban, a küzdelem ezzel a kárhozatos magyar sorssal az ő lelkében zajlik. A költő örlődik két énje között: nem testvéreire támad, mint Káin, de saját népére – ugyanakkor ezt népének érdekében teszi, egy élhető, reményteli, nem köd-jövendőért.

Köszönetnyilvánítás

Ez az írás az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport TUDFO/51757-1/2019-2022/ITM) projekt keretében készült.

Irodalom

- A. B. F. 1820 – A. B. F.: A' Ganges eredete. *Tudományos Gyűjtemény* 4. évf. (1820), 4. sz.: 126–127.
- Ady 1898 – Ady Endre: III. Béla temetése. *Debreczeni Reggeli Ujság* 5. évf., 290. sz. (1898. október 22.). 1–2.
- Ady 1902a – Ady Endre: Menjünk vissza Ázsiába. *Nagyváradai Napló* 5. évf., 24. sz. (1902. január 31). 1–2.
- Ady 1902b – Ady Endre: Jókai és Jókainé. *Nagyváradai Napló* 5. évf., 234. sz. (1902. október 14). 1.
- Ady 1903a – Ady Endre: Muri nélkül. *Nagyváradai Napló* 6. évf., 41. sz. (1903. március 5). 1.
- Ady 1903b – Ady Endre: Bilek. *Nagyváradai Napló* 6. évf., 172. sz. (1903. július 28.). 1–2.
- Ady 1903c – Ady Endre: Nagy világosság mellett. *Nagyváradai Napló* 6. évf., 180. sz. (1903. augusztus 6.). 2.
- Ady 1904a – Ady Endre: Amit a régi porták mesélnek. *Budapesti Napló* 9. évf., 2. sz. (1904. január 2.). 5–6.
- Ady 1904b – Ady Endre: Olimpiától az „olimpiá”-ig. *Budapesti Napló* 9. évf., 310. sz. (1904. november 9.). 6–7.
- Ady 1905a – Ady Endre: A magyar boshido –Levél a külföldre –. *Budapesti Napló* 10. évf., 13. sz. (1905. január 13). 1.
- Ady 1905b – Ady Endre: A béka kuruttyol... *Budapesti Napló* 10. évf., 31. sz. (1905. január 31). 6–7.

- Ady 1905c – Ady Endre: Magyarul is tudnak. *Budapesti Napló* 10. évf., 61. sz. (1905. március 2). 7.
- Ady 1905d – Ady Endre: Egy kis ügy és egy nagy ügy. *Szabadság* 32. évf., 156. sz. (1905. július 2). 5–6.
- Ady 1906a – Ady Endre: Góg és Magóg fia vagyok én. In *Új versek*, Budapest: Pallas, 1906.
- Ady 1906b – Ady Endre: Egy magyar probléma. *Budapesti Napló* 11. évf., 243. sz. (1906. szeptember 4). 4–5.
- Ady 1907 – Ady Endre: Menekülj, menekülj innen. In *Vér és Arany*, Budapest: Franklin, 1907.
- Ady 1908a – Ady Endre, A magyar Pimodan II. *Nyugat* 1. évf., 2. sz. (1908. január 16). 91–95.
- Ady 1908b – Ady Endre: [A holnap]. *Nagyvárad Napló* 11. évf., 223. sz. (1908. szeptember 29). 7.
- Ady 1908c – Ady Endre: A hadak útja. In *Az Illés szekeren*, Budapest: Singer és Wolfner, 1908.
- Ady 1909a – Ady Endre: A Szajna mellől. *Pesti Napló* 60. évf., 50. sz. (1909. február 28). 8.
- Ady 1909b – Ady Endre: Jegyzetek a Szajna mellől. *Pesti Napló* 60. évf., 128. sz. (1909. június 1.). 4–5.
- Ady 1910 – Ady Endre, A címódó magyar. In *A minden-titkok verseiből*, Budapest: Nyugat, 1910.
- Ady 1912a – Ady Endre, Szelíd, új jegyzetek I. (A Kárpátok fölfedezése.). *Világ* 3. évf., 33. sz. (1912. február 8). 7–8.
- Ady 1912b – Ady Endre: Margita Párisba jött. *Nyugat* 5. évf., 14. sz. (1912. július 16). 128–131.
- Ady 1912c – Ady Endre: Ha visszajönne Margita. *Nyugat* 5. évf., 18. sz. (1912. szeptember 16). 416–419.
- Ady 1912d – Ady Endre: Forró szomjakban emlék. *Nyugat* 5. évf., 23. sz. (1912. december 1). 792–797.
- Ady 1912e – Ady Endre: Csaba új népe. In *A menekülő élet*, Budapest: Nyugat, 1912.
- Ady 1913a – Ady Endre: Levelek Madam Preteritehöz, *Nyugat* 6. évf., 5. sz. (1913. március 1.): 341–342.
- Ady 1913b – Ady Endre: Rohanunk a forradalomba, In *A magunk szerelme*, Budapest: Nyugat, 1913.
- Ady 1914a – Ady Endre: Hunn, új legenda. In *Ki látott engem*, Budapest: Nyugat, 1914.
- Ady 1914b – Ady Endre: Véres panorámák tavaszán. In *Ki látott engem*, Budapest: Nyugat, 1914.
- Ady 1924: – Ady Endre: Korrobori. *Nyugat* 17. évf., 1. sz. (1924. január 3.): 3–5.
- Ady 1955 – *Ady Endre összes prózai művei. II. kötet. Újságcikkek, tanulmányok (1901–1902)*, összeáll. Földessy Gyula, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.
- Ady 1977 – *Ady Endre összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok X.* Sajtó alá rend. Láng József és Vezér Erzsébet, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- Ady 1982 – *Ady Endre összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok XI.* sajtó alá rend. Láng József, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

- A honfoglalás korának írott forrásai* 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula, Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995.
- Anonymus 1977 – Anonymus: *Gesta Hungarorum*, ford. és jegyz. Pais Dezső, Budapest: Magyar Helikon, 1977.
- Aranyossy 1913 – Aranyossy Pál: Martha tanár az etruszk-magyar kérdésről. Beszélgetés a francia tudóssal. *Budapesti Hírlap* 33. évf., 273. sz. (1913. november 19.). 6–7.
- Az Újság 1912 – Egy francia archeológus érdekes felfedezése. *Az Újság* 10. évf., 31. sz. (1912. február 6.): 11.
- Borsszem Jankó* 1883 – Szeretnék szántani! Költői piros tojások II. *Borsszem Jankó* 16. évf., 13. sz. (1883. április 1.). 6–8.
- Csáky et al. 2020 – Veronika Csáky, Dániel Gerber, Bea Szeifert, Balázs Egyed, Balázs Stégmár, Sergei G. Botalov, Ivan V. Grudochko, Natalia P. Matveeva, Alexander S. Zelenkov, Anastasiia V. Sleptsova, Rimma D. Goldina, Andrey V. Danich, Balázs G. Mende, Attila Türk, Anna Szécsényi-Nagy: Early medieval genetic data from Ural region evaluated in the light of archaeological evidence of ancient Hungarians. *Scientific Reports* 2020. <https://www.nature.com/articles/s41598-020-75910-z>. Letöltve: 2023.11.05.
- Déchy 1885 – Déchy Mór: Kalkuttától Dárdásilingig. *Budapesti Szemle* 42, 102. sz. (1885)358–383.
- Földessy 1949: Földessy Gyula: *Ady minden titkai*. Budapest: Athenaeum, 1949.
- Galgóczy 1899 – Galgóczy János: A šumir kérdéshez. *Ethnographia* 10. évf., 5. sz. (1899). 352–372.
- Galgóczy 1902 – Galgóczy János: Újabb sumir szöszedet. *Ethnographia* 13. évf. (1902), 3. sz.: 111–117; 5. sz.: 208–214; 6. sz.: 260–267; 8. sz.: 354–356; 9. sz.: 405–411.
- Gombocz 1914a – Gombocz Zoltán: Jules Martha: La langue étrusque. Paris (E. Leroux), 1913. 8°. XIV+493 S. *Keleti Szemle* 14. évf., 3. sz. (1914). 318–320.
- Gombocz 1914b – Gombocz Zoltán: Jules Martha: La langue étrusque. Paris (E. Leroux), 1913, 8-r., XIV+493 l. *Egyetemes Philologiai Közöny* 38. évf., 4. f. (1914). 302–305.
- Gömbösné Galamb 1901 – Gömbösné Galamb Margit: Lótuszvirág. *Magyarország* 8. évf., 121. sz. (1901. május 23). 1–3.
- Halmágyi 2018 – Halmágyi Miklós: A Gangesz partjától a Hunyadiak hollójáig – Petőfi, Arany és Ady történelmi témájú műveinek középkori forrásháttéréhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122. évf., 2. sz. (2018). 193–204.
- Hasznos Multságok* 1830 – Az epekörság' elterjedésének története. *Hasznos Multságok* 1830, 47. sz. 369–373; 48. sz. 379–382; 49. sz. 385–387; 50. sz. 394–396.
- Horvát 1825 – Horvát István: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből*. Pest: Petrózai Trattner Mátyás, 1825.
- Horvát 1829 – Horvát István: *A KAJÁN magyar szóról a teremtés könyvében*. Pest: Trattner–Károlyi, 1829.
- Ilia 1966 – Ilia Mihály: Egy vers értelmezésének lehetőségei. Ady Endre: Az ős Kaján. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 6. évf. (1966). 43–52.
- J. 1902 – J., Nyaralás. *Budapesti Napló* 7. évf., 131. sz. (1902. május 14). 9.

- Klima 2020 – Klima László: A genetikai adatok nem cáfolják nyelvünk finnugorságát – Klima László a Mandinernek. *Mandiner*, 2020. október 24. <https://mandiner.hu/belfold/2020/10/klima-laszlo-magyar-ostortenet-finnugorok-nyelveszet>
- Komoróczy 1976 – Komoróczy Géza: *Sumér és magyar?* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1976.
- Krausz 1898 – Krausz Sámuel: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. *Ethnographia* 9. évf. (1898), 1. sz. 9–27; 2. sz. 109–118; 3. sz. 197–203; 4. sz. 293–305; 5. sz. 348–354.
- Kúnos 1882 – Kúnos Ignác: Kaján. *Magyar Nyelvőr* 11. évf., 10. f. (1882). 450–451.
- Budapesti Napló 1898 – Lótusz. *Budapesti Napló* 3. évf., 243. sz. (1898. szeptember 4). 5.
- TESz 1970 – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2.* Főszerk. Benkó Loránd, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- Mahler 1899 – Mahler Ede: A szumer ősnép nemzetisége. *Ethnographia* 10. évf., 2. sz. (1899). 81–99.
- Multatuli 1901 – Multatuli [Dekker, Eduard Douwes]: *Szaidzsa és egyéb elbeszélések.* Ford. Gábor Ignác, Budapest: Lampel, 1901.
- Multatuli 1907 – Multatuli [Dekker, Eduard Douwes]: Nem erkölcsös – erkölcstelen. *Népszava* 35. évf., 291. sz. (1907. december 8). 4.
- Multatuli 1911 – Multatuli [Dekker, Eduard Douwes, Erkölcstelen és erkölcsnélküli. *Kecskeméti Újság* 3. évf., 134. sz. (1910. június 12). 2.
- Multatuli 1919 – Multatuli [Dekker, Eduard Douwes]: A szamojed. Ford. Kor Jolán. *Tükör* 7. évf., 22. sz. (1919. június 8). 1.
- Németh et al. 2019 – Németh Endre, Kustár Ágnes, Székely Gábor, Klima László: Az apai vonalú N haplocsoport szerepe a mai baskírok, tatárok és magyarok genetikai kapcsolatrendszerében. *Anthropologiai Közlemények* 60. k. (2019), 43–64.
- Otrokocsi 1693 – Otrokocsi Fóris Ferenc: *Origines Hungaricae.* Franeker: Leonard Strik, 1693.
- Párhuzamos történetek 2021 – Párhuzamos történetek.* Interdiszciplináris őstörténeti konferencia. Budapest, 2020, november 11–13. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 23 – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021.
- Pesti Napló* 1914 – A szamojédek. *Pesti Napló* 65. évf., 38. sz. (1914. február 13). 19.
- Pesti Napló* 1913 – Az etruszk-magyar kérdés a francia egyetemen. *Pesti Napló* 64. évf., 153. sz. (1913. június 29). 9–10.
- Radics 2007 – Radics Katalin: Az ős Kaján és Georg Bendemann. Ady és Kafka. *Iskolakultúra* 17. évf., 5. sz. (2007). 23–33.
- Réthy 1890 – Réthy Dezső: Budapesti divat. *Budapesti Hírlap* 10. évf., 17. sz. (1890. január 18.). 1–2.
- Somogyi Cs. 1826 – Somogyi Cs[izmazia]. Sándor, *Dentu Mogerek, vagy a' Magyaroknak Ős-elei.* Buda: Landerer Anna. 1826.
- Somogyi 1903– Somogyi Ede: *Szumirok és magyarok.* Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata, 1903.
- Somogyi 1912 – Somogyi Ede: Etruszkok és magyarok. *Világ* 3. évf., 38. sz. (1912. február 14.): 6.

- Soós 1912 – Soós Elemér: Etruszk emlékek. *Az újság* 10. évf., 125. sz. (1912. május 26.): 68.
- Sümegei 2004 – Sümegei István: „Ős Kaján és Dionüszosz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108. évf., 5-6. sz. (2004). 682–691.
- Szeifert et al. 2018 – Szeifert B, Csákyová V, Stégmár B, Gerber D, Egyed B, Botalov SG, Goldina RD, Danich AV, Türk A, Mende BG, Szécsényi-Nagy A: Maternal genetic composition of early medieval (6th-10th centuries AD) populations lived in the Cis- and Trans-Ural and Volga-Kama Regions. *Arkheologiya Evraziyskikh stepi* № 6, 202–221.
- Szilády 1880 – Szilády Áron: *Régi magyar költők tára. Második kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. 1527–1546.* Budapest: M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1880.
- Szilágyi 1977 – Szilágyi Ferenc: Ady Csokonai-élményéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81. évf., 4–6. f. (1977), 637–651.
- Szini 1912 – Szini Gyula: AA megszólalt múmia. Az etruszk-magyar rokonság kérdése. *Vasárnapi Újság* 59. évf., 11. sz. (1912. március 17.). 205–206.
- Szinnyei 1900 – Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* VII. Budapest: Hornyánszky, 1900.
- Szinnyei 1905 – Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* X. Budapest: Hornyánszky, 1905.
- Sz. Török 1872 – Sz. Török János: Kelet Indiából (Eredeti levelek). I–II, *Vasárnapi Újság* 19. évf., 49. sz. (1872. december 8.). 619; Kelet Indiából (Eredeti levelek). III–IV, *Vasárnapi Újság* 19. évf., 50. sz. (1872. december 15). 635.
- Tábori 1901 – Tábori Róbert: Tavasz arcok. *Pesti Napló* 52. évf., 78. sz. (1901. március 19). 1–3.
- Tábori 1902 – Tábori Róbert: Kain. *Pesti Napló* 53. évf., 93. sz. (1902. április 5.). 1–3.
- Török 2023 – Török Tibor: Integrating Linguistic, Archaeological and Genetic Perspectives Unfold the Origin of Ugrians. *GENES* 14(7), (2023), 1345. <https://www.mdpi.com/2073-4425/14/7/1345>. Letöltve: 2023.11.05.
- Trócsányi 1914 – Trócsányi Zoltán: Martha könyve a finnugor-etruszk rokonságról. *Magyar Nyelv* 10. évf., 4. sz. (1914). 185–186.
- Tverdota 1999 – Tverdota György: Kicsoda az ős Kaján? *Irodalomtörténeti Közlemények* 103. évf., 3-4. f. (1999). 398–408.
- Vass 1895 – Vass Bertalan: *Horvát István életrajza.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1895.
- Verő 1902 – Verő György: Kain. Szerző a darabjáról. *Budapesti Napló* 7. évf., 93. sz. (1902. április 5.). 12.